

בגבורות

עם השנים

בן עשרים לרדוף / בן שלושים לכוח / בן ארבעים לבינה / בן חמישים לעצה / בן ששים לזיקנה / בן שבעים לשיבה / בן שמונים לגבורה / ... (פרקי אבות, ה') – דרשו חז"ל,

ואריה, בן 40, מפרש ומרחיב ("שיטים", סוף שנות ה-50, כנראה):

"לחיות את גיל ה-70 וה-80 – לכך נדרשת לבשר-ודם רגיל מידה של **גבורה**.

"כשהיינו ב'גיל הנעורים', בגיל סערות החיים, ההתלהבות, הריצה – התייחסנו לאדם בגיל הארבעים והחמישים כלזקן עובר ובטל מן העולם. סוף המירוץ. עתה, משהגענו אישית לייצג גיל ביוגרפי זה, הקרוי משום-מה 'גיל העמידה', 'קשישות' – אוהבים אנו את החיים אולי עוד יותר, דווקא מפני שסיימנו את גיל הסערות והריצות, ואז הייצוב והארגעה היחסיים מאפשרים לראות אופקים ומעמקים. מה גם שהחיים עוד לפנינו... אני מאמין שנזכה לראות בעינינו את פרידת הנשיקה של המאה ה-20 שאורה מפציע ועולה, וזאת עם בנינו ונכדינו ונינינו בקיבוץ אחד.

"הזיקנה אינה הגדרה של גיל. זיקנה גורם האדם לעצמו... הרגשות זיקנה וצעירות, נפשית ופיזית,

תלויות בחכמת החיים וההתנהגות של האדם עצמו... ביחסנו אל הורינו אנו בעצם קובעים ומנחילים את אפשרות היחס של בנינו כלפינו... הבן והנכד זקוקים לסבא כשם שסבא וסבתא זקוקים לבן ולנכד, יום יום. מעגלי האהבה האמוציונלית מזינים וניזונים בחינניותם ממבנה המשפחה הנורמלי על מלוא שרשרת הדורות שבתוכו. אשרי חברתנו הקיבוצית שמאפשרת להעניק, באותו זמן ובאותו מקום, גם לגיל הסבים והסבתות וגם לגיל הנכדים, את היקר והאישי שיש לאדם בכל גיליו – את **האהבה**".

כשכתב את הרשימה הזאת היה כבר א.ב.ג. לאחר השליחות בקנדה, המשפחה חזרה לחיי הקיבוץ, **ברוריה** בחרה במקצוע הספרות (ואחר כך – גם קוסמטיקה) והתמחתה בו, **חגי ורזיה** השתלבו מחדש בין בני גילם, ואריה עצמו חזר לעבודתו בתחום החינוך בביה"ס המקומי. אופקיו התרחבו, תפישותיו החברתיות והיהודיות-ציוניות העמיקו. שנות הניתוק מהקיבוץ רק חיזקו בו את הבטחון בדרך החיים שבחר לו. הקיבוץ נראה לו אז כחברה האנושית הראויה ביותר למימוש הערכים שעליהם התחנך ואותם אימץ לעצמו.

פרידה מאמו

יחסיו של אריה עם אמו התאפיינו, מאז ילדותו, באהבה וכבוד הדדיים. את מלחמות-הקיום שלה, ברוסיה ובשנות התערותה בארץ, הכיר מקרוב. כשנישאה לפרידמן-לבוב לאחר שבע שנות אלמנות קיבל אותו ברצון ורחש לו הערכה וחיבה, וידע להוקיר ולהעריך את תרומתו של פ"ל לחיי המשפחה בכלל, לאפשרויות החינוך שפתח לילדים, ואת המטען התרבותי שהביא עמו לחייהם – במיוחד. תמיד הזכיר בהערכה ובתודה את הכסף שנתנה לו בסיום לימודיו לצורך נסיעתו לפולין (הוא ידע היטב שהסכום שביקש היה גבוה מאד בשבילה, אשה עובדת), ובעיקר – את השלמתה עם דרך-החיים שבחר לו, שלא מימשה את החלומות שחלמה עבורו. הוא הקפיד לקיים עמה קשר-מכתבים קבוע, לבקר בביתה לעתים מזומנות, לעצב את יחסיה עם ילדיו – נכדיה – כמסגרת משפחתית מלוכדת. היא, מצידה, השתדלה למלא את כל מחסוריהם (לא פעם – למרות שהוא לא ראה בכך צורך), וביתה היה פתוח לפנייהם בכל עת ולכל עניין. היא היתה אורחת קבועה ורצויה-תמיד בביתם שבקיבוץ, משתתפת בכל שמחה משפחתית. הם היו אורחים אהובים בביתה שבחיפה. כשנזקקה ברוריה לתקופת החלמה והתאוששות, עשתה זאת בחיפה. כשחגגה רזיה את מועד בת-המצווה שלה, נערכה החגיגה בחיפה (בהשתתפות משפחתו של דב"ג במלואה). מתנות ומשלוחים עשו דרכם בקביעות מכאן לכאן. עמנואל, האח הצעיר שלא הקים לו בית, היה מבקר בקיבוץ בעיקר בחגים.

כשכתב אריה, בן 40, וחגי בנו אז בן 15, על הבן והנכד הזקוקים לסבא, ראה ודאי לנגד עיניו את קשרי המשפחה החמים עם סבתא ציפורה.

ברוריה (בשיחה מתאריך לא ידוע): "מה שסבתא ציפורה עשתה בשבילי, אני לא הייתי עושה לילדיי. את זאת רק עכשיו אני מבינה. בזמנו חשתי איזו הסתייגות ממנה. משפט אחד שלה הספיק כדי להפוך את לבי נגדה. היא רצתה לציין את החתונה של בנה באופן כזה או אחר, אז אריה אמר: נשאל את ברוריה."

והיא אמרה: למה צריך לשאול את ברוריה? משפט קטן שהיה בו כדי להעכיר את יחסי אליה. כיום, אני מודעת לגודל התרומה שתרמה לי במעשיה. היא היתה אשה עשויה ללא-חת. שום מעצור לא היה קיים עבורה. הייתי זקוקה אז לאיזה טיפול. זה היה אחרי שנשברתי. אפשר להישבר, כשיש לך חבר ואת לא רואה אותו. הייתי נוסעת פעם בשבוע לרופא, אז נאלצתי ללון בביתה בחיפה. והיא נתנה לי את המיטה שלה ועברה לישון בסלון... היא הרשתה לי להכין לי את המאכלים שלי כרצוני. וגם לקחו אותנו לתיאטרון ועשו לנו מנוי לקונצרטים".

בצד עבודתה כאחות, פעלה ציפורה במרץ רב בהקמתו והפעלתו של ארגון אמהות עובדות. היתה בין מייסדות המוסד החינוכי "אמנה" בחיפה, וסייעה באיסוף כספים לתחזוקת בתי הילדים של הארגון. לאחר פרישתה לגימלאות היפנתה לפעילות זו את עיקר זמנה וכוחה. היא גם היתה פעילה במפא"י וסייעה לקליטתן של עולות חדשות ולהסתגלותן לחיים בישראל.

בתקופת שליחותם בקנדה, בשנת 1953, נפטר פרידמן-לכוב והיא התאלמנה בשנית. מסירותו של אריה אליה גברה. בט"ו בשבט תשכ"ה, במלאת לה 75 שנים, התכנסה המשפחה בחיפה לחוג את יובלה. הנכדים, בזה אחר זה, ברכו אותה וזכו לנשיקות. הורמו כוסיות, ולאחר מכן התבקשה ציפורה לספר מזכרונותיה. הדברים הוקלטו, והם מהווים, למעשה, את חומר הזכרונות והתיעוד המפורט הבלעדי שנותר מחייה (רוב קטעי זכרונותיה, שהובאו במקומות שונים בספר זה, מקורם באותו אירוע).

ב-29.9.1961 פירסם העיתונאי **רפאל בשן** ב"מעריב" ראיון (נדיר מאד) עם ציפורה. עיקר שאלותיו נסבו על זכרונותיה מבית אביה בפלונסק, שבדרך הטבע נגעו גם בילדותו ונעוריו של דב"ג (היא סירבה, בתוקף ובעיקביות, להתייחס אל דמותו הפוליטית של אחיה, ומסיבה זו גם נמנעה בדרך כלל משיחות עם עיתונאים). בין השאר, שאל בשן: "גברת בת-גוריון, הרשי נא לי שאלה: האם השם שאת נושאת, סייע לך בחיים בארץ? זכית בהקלות - לא שביקשת, חלילה, אלא שהאנשים אמרו מאליהם: פנו דרך - הנה באה אחותו של בן-גוריון?" ותשובתה: "(בלהט): תשמע! אנחנו אף פעם בחיים לא השתמשנו בפרוטקציה של דוד. אין דבר כזה אצלנו במשפחה... לא אני ולא הבנים שלי. כל אחד הסתדר לפי היכולת שלו. גם אבא שלנו חנך אותנו לזה: להיות עצמאיים...". וכשהוסיף ושאל אותה על ההווי השורר ביניהם בחוג המשפחה, ענתה: "(בהתלהבות): יש לו חוש-הומור יוצא מן הכלל... הוא מקבל אורחים בחמימות ובצחוק על הפנים תמיד. אתה יושב איתו שניים-שלושה רגעים ומיד אוהב אותו, אתה כבר בידיים שלו, אתה כבר חבר שלו!" אולי אין זו בדיוק עדות אובייקטיבית על אישיותו של דב"ג, ומעטים מאד האנשים שהכירו אותו ככזה, אבל על היחסים ששררו בינה לבין זה מעיד בוודאי.

עם הזדקנותה החל אריה לדאוג לשלומה כשהיא יחידה בביתה, וניגש להסדיר את קליטתה בבית השיטה. חלומו (ונראה שגם חלומה) היה לארגן את חייה בקיבוץ, ולהבטיח לה זיקנה מאושרת ובטוחה בחיק משפחה המתרחבת. אבל הגורל רצה אחרת. בי"ט בתמוז תשכ"ה (1965) נפטרה ציפורה. **אריה:** "ברוריה ואני באנו לבקר אותה. אכלנו יחד את ארוחת הערב מסביב לשולחנה, התכווננו ללכת לתיאטרון יחד, כפי שהיינו נוהגים לעשות מפעם לפעם. אמא הלכה להתקלח כדי לסלק מעצמה את העייפות וההתרגשות, וכאשר יצאה מן המקלחת היתה חיוורת, נכנסה לחדרה, וכעבור כמה דקות קיבלה התקפת לב והחזירה את נשמתה לבורא, כשראשה חבוק בידי ואנחנו עומדים לידה בעיניים דומעות. אבל גם ברגע עצוב זה צריך להגיד 'גם זו לטובה', ולברך שזכינו להיות איתה ברגעי פרידה אלה".

ציפורה נקברה בבית הקברות של בית השיטה. על מצבתה חרת אריה: "ידיה הרעיפו מזור". דוד בן-גוריון, שספד לה, הזכיר את היות שניהם הצעירים בין אחיהם, וכעת נותר הוא אחרון מכולם. ביומנו (20.7.65) הוא רושם: "מהעיתונים ביום ב' נודע לי כי ציפורה אחותי נפטרה, והלוויה היום בשלוש אחה"צ בבית השיטה. יצאנו לחיפה, לבית החולים ששם הועמד ארונה של ציפורה... הגענו לבית השיטה בחמש. על הקבר הספידו אותה: אריה, אני ואשתו של אבא חושי (ציפורה עבדה הרבה שנים בארגון אמהות עובדות במסירות רבה...) אחרי שש חזרנו לתל אביב". ודאי חש צער עליה, דרך ארוכה עשו שניהם מבית אביהם בפלונסק וחיים לא קלים בחרו להם. תמיד היו קרובים זה לזה, דאגו זה לזה וניסו לתמוך זה בזה ככל יכולתם. וזה נגמר. יומנו מביא את העובדות. את השאר נותר רק להניח.

אריה בהספדו סיפר על פגישתם האחרונה אמש, על האושר שנגרם לה כאשר בישר שהוכשרו כל התנאים להעברתה לבית השיטה, ועל תענועי הגורל שהכרית את השמחה וההתרגשות מיד אחר כך. לא כך חלם את בואה לחיי קבע עם משפחתה.

"...כשהפצרנו בך – די, מספיק פעלת, מותר לך לנוח, נהגת להגיב בתוקף: 'כל עוד רגלי נושאות אותי, כל עוד נשמתי באפי – אפעל למען הזולת. ברגע שאנוח – סימן הוא שאין בי ולי ערך, ואז ניטל טעמים של חיי'. אבל הרי היה טעם לחייך – יוכיחו אלפי חברים וידידים. מדוע קצרה נשימתך על סף אושר היחד עם המשפחה בקיבוץ? הרי עוד יחד ארגנו חלומות וציפיות... אמא יקרה, זהו שלום של פרידה בלתי צפויה".

ברוריה

השנים העוברות היטיבו מאד עם ברוריה. היא התמידה בעבודתה – ספרות וקוסמטיקה – שהלמה את נטיותיה וכישוריה, ביססה וייצבה את מקומה בחיי הקיבוץ ובחיי המשפחה, ונראה שדפוס היחסים עם אריה ועם ילדיה העניק לה תחושת סיפוק כשכלל גם הכרה בערך עצמה. אריה, מצידו, מקפיד לציין את חלקה בחייו בכל נאומי הברכה שלו באירועי המשפחה, ולצרף את שמה לשמו באיגרות משפחתיות לילדיו וילידיו ובכרטיסי ברכה למועדים השונים.

היא לא היתה מרבה דברים, אבל לכך היה לה הסבר:

ברוריה: "... המוטו של אבא שלי היה: 'שבי בשקט!'. הוא לא אהב שאני אתערב או אתבטא. וזו הסיבה שנהפכתי לאילמת. ולכן אני הבן-אדם המתאים לו [לאריה]. לא כל אחד היה יושב בשקט..."

גם מעט מאד התבטאויות-בכתב נותרו ממנה. באחת מהן ("שיטים", 10.10.71) היא מסכמת "10 שנים למספרת החברות", וכותבת:

"לא נתבקשתי אף פעם למסור דו"ח על עבודתי לפני ועדה או גורם כלשהו, לכן אעשה זאת בפני עם ועדה... מספרת החברות של ביה"ש היתה הראשונה בעמק. בימים ההם לא היתה עדיין מקובלת תודעת 'טיפוח החן', וכאשר חזרתי מלימודי וביקשתי חזר לעבוד בו, ענו לי: 'לו היינו יודעים שאת צריכה חזר, לא היינו שולחים אותך ללמוד'. ... קיבלתי חזר זמני בבניין המזכירות, את ההיטים 'גירדתי' מפניות של החצר... הייתי אז האדם הכי מאושר במשק... כלי עבודתי היו זוג מספריים ומסרק... העבודה עם החברות העשירה אותי וגרמה לי סיפוק רב, משום שאפשר היה להסתכל לא רק על חיצוניותו של האדם, אלא אל תוך פנימיותו".

אריה, כידוע, הרבה מאד להיעדר מהבית, וחלק לא-קטן מחייה עבר על ברוריה בהמתנה לבואו. כשהגיעדורות נמשכה ימים, כתבה לו מדי פעם. כ"יקית" אמיתית, אין היא מרבה בהשתפכות-נפש ובגילויי רגשות במכתביה אלה. בעיקר היא מדווחת על הנעשה בבית ומתעניינת בנעשה אצלו. "כמה מקריאים יש? איך המקום עושה רושם עליך?.. גם זה מעניין, מה אתה חושב – רק פוליטיקה?..", ובסוף המכתב, כמעין התנצלות ובלי לבקש ישירות, מזכירה לו: "אצלי מכתב אחד לוקח שעותיים, ואתה כותב עשרות ביום..."

טלפון פרטי טרם היה אז בחדרי החברים, והטלפון הציבורי, בנוכחות חברים נוספים הממתינים לתורם להשתמש בו, עיצבן אותה. היא כתבה איפוא, והמכתבים נעשים אישיים יותר, גם אם מאופקים תמיד (המכתבים, אגב, מופיעים בדרך כלל עם ציון היום בשבוע, אך ללא תאריך).

"קראתי את המכתב הארוך שלך אולי 3-4 פעמים (בלי הגזמה)... הרגשתי שרוחק עצובה למדי... כל כך רציתי לומר לך שאין כל סיבה לעצבות, להיפך, עליך להיות שמח ולנצל הזדמנות זו לקריאה להנאתך, כפי שכה חשקת. אם אין לך עניין באנשים, אל תשים לב אליהם. מה חשוב הפטפוט שלהם. יעזור להם אלוהים, ואתה תעשה כטוב בעיניך..."

"... כאשר רוחי טובה עלי, יש לי תמיד רעיונות כיצד להפוך את חיינו ליותר יפים ומועילים יחד, בלי שנבזבז את עצבינו לריק, כיצד להתעלות מעל דברים לא חשובים שמכרסמים בקרבנו... לא תמיד אני יכולה לעמוד בהבטחתי, אך מוטב לנפץ את ראשי על משענת חזקה בלי שזו תישבר..."

ובמכתב אחר:

"אני רוצה לבקש ממך שלקראת שבת, בכל זאת, תצלצל. תהיה לי הרגשה שבתית יותר. ואם רצונך לצלצל בכל יום, מה טוב, סוף כל סוף אני כבר מתחילה להתגעגע... אף על פי כן, תנוח כמה שיותר. אם תחזיק מעמד 14 יום, תעשה זאת, כי מי יודע מתי תהיה לך אפשרות כזאת. הרי כל חייך אתה רק עובד ללא מנוחה ממשית."

"כאשר גמרתי לקרוא את מכתבך מיום ראשון, השתוממתי באיזה מידה אתה רואה שחורות לגבי עתידך. אפשר לחשוב שאתה לפחות בן מאה. ולמעשה אתה בצעדיך הראשונים. רק עכשיו הכירו אותך, מכירים אותך בכל הארץ, ו[אתה] מבוקש. עכשיו ההגה בידך, והשאלה – לאיזה כיוון. מבחינה משפחתית מצבך אידאלי: הילדים גדולים ואשתך בריאה, יש לך קשרים אין-סופיים..."

"לפי דעתי אתה צריך לפגוש אישית את כל הגורמים, פנים אל פנים, ולברר עד הסוף את כל האפשרויות, ולדרוש את אשר מגיע לך. אם אין אני לי, מי לי... שום דבר לא בא מהשמים – אם לא ילך עם המוסדות שלנו תוכל לפנות להם עורף ולמצוא [תפקיד] בנושא שלך במוסדות המדינה או עיריה. יש לך מספיק קשרים. השאלה היא מה אתה רוצה. אבל להיות מיואש זה לכל הדיעות קצת מוגזם..."

והיא מסיימת בנימה אישית מאד:

"ושוב מתקרבת שעת האפס שלי: לרדת לזרוק מכתב, להתקלח, ללכת לישון עם עצמי, ולהתעורר לרוץ לדואר ולראות מה בעלי כתב לי הפעם. אני מקווה שיהיה יותר שמח... להתראות, שמח – כי הכל מחכים רק לך. שלך תמיד – ברוריה".

מסירותה ונאמנותה היו מוחלטות, והמשענת שהעניקה לו גם בשנים הראשונות, הקשות, היוותה יסוד בלתי מתערער לאורך כל חייהם יחד. אריה זכר לה חסד-נעוריה, הוקיר את סבלנותה וכוח-עמידתה בחיים הקשים שכפה עליה, וראה בה שותפה אמיתית ומלאה – גם אם נסתרת לא-מעט בצילו.

ביום הולדתה ה-70 (28.5.1986) הוא מברכה:

"ברוריה יקרה שלי, האחת
היום 70 שלך.
ברגע רוגע אני אומר בלבי:
איזה אשה מיוחדת! מזלי.
כל-כולך למען אישך, למען המשפחה, במעגל הפנימי
איזה מסירות, איזה בריאות-גוף, למרות הגיל.
ואיזה ברק בעינים ממעשה טוב, ממלה טובה.
ואני איני מחזיר לך מה שמתבקש.
... אני כועס על חולשותי ורוגזותי...
אני מרים כוס 'לחיים'
על שאת מתגברת תמיד
... הלוואי שנינו בריאים, ואפילו כך:
בברית –"

ביום הולדתה ה-90, והיא כבר 8 שנים לאחר מות אריה, כתבה לה רזיה בתה:

"אמא,
אני שמחה על אריכות-החיים שלך, ומברכת עליה. תוספת השנים הזאת איפשרה לנו להתקרב אחת לשנייה ולקבל אחת את השנייה. ויותר מזה: תוספת השנים הזאת מוכיחה לנו שאפשר ללמוד ולהתפתח בכל גיל..."

"מה עוד הנחלת לנו, אמא? מסתבר שהרבה: את הנאמנות והמסירות לאבא, לקיבוץ, למקצוע. את האסתטיקה, את כשרון השירה והאהבה לשיר, ומעל הכל – את חוש ההומור. איתך צחקנו הרבה, אמא. את תבונת הכפיים, העיסוק באמנות ובמלאכת-יד, את הדאגנות, את הצניעות, את אהבת הסדר והנקיון בבית, את הרצון לתת, את הצמאון ללמוד.

"אף פעם לא התלוננת, לא מתלוננת ולא רוצה להטריד. את מרכזיות המשפחה, את הרצון לשרת את בן-הזוג, ומעל הכל – את האחוה וחוסר ההתחשבנות.

"חגי ואני מכירים כבר ששים שנה, ועוד לא יצא לנו לריב אפילו פעם אחת... וזה הודות לכך שגידלת אותנו באחוה, ואני חושבת שזה ניכר גם בדור השלישי והרביעי..."

"על כל אלה אנחנו מודים לך, אמא... את היית כוכב-שבת בין כוכבי הלכת. תודה, אמא, אני אוהבת אותך".

ונכדתה, נועם, מוסיפה:
"אני מאד אוהבת אותך."

כשאת מחבקת אותי לפעמים אני לא יודעת מי הילדה ומי הסבתא... כשאת מקשיבה לי גם העינים שלך מקשיבות, ואני אוהבת לצחוק איתך ולהכיר אותך עוד".

אפופה אהבת משפחה, המשיכה בדרכה גם באלמנותה. חייה-שלה כמו השתתקו, והיא היפנתה את כולה לדאגה למשפחה. "אושרם של ילדיה, נכדיה וניניה היה כל שביקשה" – אומר חגי. בשנותיה האחרונות עברה ל"בית הפז" – בית האבות המקומי, ולדברי חגי "מיום שעזבה את ביתה, בו התגוררה למעלה מ-50 שנה, נפלה רוחה ויבשו לילותיה. בראשית דרכה, אמרה, 'היה לי קשה לחיות, ובסוף חיי אני רואה שעוד יותר קשה למות'". עשר שנים האריכה לחיות לאחר מות אריה, ונפטרה ב-28.2.2008, בת 92. בהספדו, אמר חגי:

"... מתוך 92 שנות חיך הצנועות – 70 שנים מלאות ושלמות חיית בקיבוץ בית השיטה. "כל חיך היו קודש לדאגת ההישרדות היומית, מימי ברלין ועד חיך הנפתלים והסוערים ליד האריה שלציידך, בעלך ואהבתך הראשונה והיחידה... "היקלטותה בבית השיטה ב-1939 והחתונה עם אבא אריה היו פתח לשנים סוערות ומלאות תהפוכות. שנים בהן חיה בעוני חומרי, גידלה משפחה כמעט לבד, נסעה בעקבות אבא ליגור ולשליחויות מעבר לים. היתה העוגן האיתן שמאחורי האריה השואג... "אמא מעולם לא הצטערה על מסלול חייה... רק מי שחי איתה ובסביבתה בשנתיים האחרונות לחייה הבין והרגיש את אצילות נפשה, את נדיבות ליבה, את עוצמת הבנתה האסתטית ואת יכולתה, גם ברגעים הקשים ביותר, לומר 'תודה' ולהגיש יד מלטפת לשיער וללחי... עכשיו סוף סוף בא שקט לנפשה הכואבת, האוהבת והמיוסרת, שקט שכה ייחלה לו. ושוב היא ליד בעלה האהוב, שוב חזר הסדר למקומו הטבעי...".

עם ילדיו

תפישת המשפחה כאבן-היסוד של החברה הקיבוצית משולבת בכל מאמריו של א.ב.ג., אבל הוא צפה גם לעתיד. החברה הקיבוצית המושלמת כללה מבחינתו תמיד את הרב-דוריות כגורם ראשוני ומכריע: "הקיבוץ, במבנהו החברתי והמשפחתי, פתר וגאל את אחת הבעיות המכאיבות בחברה העירונית – גורל הסבא... צורת חייו הקיבוצית מאפשרת להאריך את טעם החיים וסיפוקם ההדדי, בלי המאמץ המיותר לחיות את הגיל בגבורות..."

"הקיבוץ הוא אולי המקום היחידי בעולם המערבי שבו נוצרה שוב, בחברה מפותחת מבחינה טכנולוגית ובהווי כפרי, המשפחה הגדולה המסורתית. בקיבוץ קיים ליכוד ומיקוד המשפחה הרב-דורית – 3-4 דורות שותפים במסכת חיים שלמה ואחת, במערכת ערכים משותפת, בשפה משותפת, באחריות משותפת בין הדורות, בקיום מעשיר רב-דורי... "זקוקים שלושת הדורות אלה לאלה. זה מבנה היחסים הנורמלי-אנושי. זאת מספק הקיבוץ במבנה החברתי-הטבעי שלו. וכך, בבית אחד, בקיבוץ אחד, אני נמצא עם בני ונכדיי, בכל יום, כל השבוע, כל השנה, כל החיים..."

זה היה הרעיון, זו היתה המטרה, זה היה החלום. בכל מה שכתב, בכל מקום שדיבר – היה חוזר אל חזון רב-הדוריות המפרה הדדית את חיי הקיבוץ כהתגלמות אושרו השלם של האדם:

"...ואני, שזכיתי להיות סבא לשישה נכדים וכולם (בינתיים) איתי בקיבוץ, יחד עם בני ובתי – זה עבורי כסבא ההישג הבלבדי והנדיד בחברה המודרנית והמתועשת, ואין לקנות הווייה אורגנית זאת בשום כסף שבעולם" – הוא כותב ב-1990.

חגי ורזיה נולדו בעוד הוריהם גרים באוהל-המשפחה שתפר אריה לכלולותיו עם ברוריה. בציר משנת 1941 (מעשה ידי שמואל הכט, מבוגרי חברת הנוער הצ'כית שאריה היה מחנכם) נראה אוהל גדול, מלבני, מחוזק היטב לקרקע, וחלונות פתוחים בו "לאור השמש ולשמים", כדברי אריה. כאן היתה ברוריה מחכה לו בלילות, לכאן הביאה יום-יום את ילדיה מבית הילדים בשעות אחר הצהריים. בדרך כלל, הם היו שם בלעדיו.

הם גדלו והתבגרו ככל ילדי הקיבוץ, יצאו לצבא, חזרו, והקימו משפחות משלהם – שניהם עם בני זוג מילדי הקיבוץ אף הם. לחגי ושולה 4 ילדים – 3 בנות ובן. לרזיה ועמיחי ירחי בן ובת. אף אחד מהנכדים אינו חי עוד בקיבוץ. גם רזיה עזבה, לאחר שנים רבות, ועברה העירה.

אביהם אהב אותם אהבת נפש, היה גא ומאושר מהתקדמותם ומהישגיהם, ושמר עם כולם על קשר חי והדדי.

במכתב (מיום 5.10.91) **לחגי ושולה**, הנמצאים בשליחות בארה"ב, הוא מתאר אירוע עתיר-משמעות לגביו – יובל ה-50 לביה"ס של בית השיטה. רובו של המכתב – זכרונות, תיאור מפורט של האירוע, קצת אידיאולוגיה בענייני החינוך הקיבוצי והשינויים שחלו בו, ורק לבסוף משפט אחד אישי ממש: "... אני מאושר שזכיתי לרגע, לשעה זו וכזו. חשתי בנצחון הדרך. עד כאן". והבלתי נאמר – משתמע. השאלה הגדולה שרדפה את חייו ומכאן?...

ולחגי, אישית:

"**חגי יקירי**, אני זוכר את יום-הולדתך ה-52, השבוע. אני מתמקד במחשבתי כך – ואני מתרגש. מציף אותי גל של גאווה וסיפוק גרעיני. כי כל טעם חיי מתמצה – מתמצה כך..." הוא כותב ב-1.1.93.

"...אני חש את התבגרותך הבשלה בחכמת חיים, בנסיון-חיים, בבשלות כוללת, בכל מעגלות מגעך ואחריותך, בתחומי התפתחותך... ותמיד משתדל לשמור על 'הנשמה הקיבוצית' עם השתנויותיה, שהזמן גרמן... אם יש מושג של 'השארית הנפש' של אב כלפי בנו (בגילי ובגילך) כי אז באתי על מלוא סיפוקי כפי שאתה... אני חש שאם יש בקיבוצנו חברים כמותך, עם מעורבות איכפתית, מחפשת פתרונות – מותר גם לי לברך על השנים היפות שחייתי לצידך ואיתך".

עם **רזיה** היו העניינים קצת בעייתיים יותר, כי רזיה הבוגרת כתבה ספרים, ובספרים אלה חשפה לא-מעט מיחסיה עם הוריה ויחסה אל אביה. הוא קרא, כמובן, הכל.

"רזיה – סוד המתפענח מעצמו ובפנימיותו, עם כל סיפור וספר שלה.

רזיה – הליכותיה והתנהגותה – צנועים ומינוריים.

שיחה עמה, אם בכתיבה ואם פנים-אל-פנים, היא ספונטאנית, דוגרית, עם שתיקה מתמשכת".

לא רק הוא קרא את ספריה. "כל הקיבוץ" קרא. לא במקרה, יש להניח, מוכתרת רשימה שכתב עם הופעת אחד מספריה בכותרת: "כיצד להיות אבא של סופרת ולהישאר ידידים". הוא היה בטוח שזה אפשרי:

...כל ספר חדש של רזיה קיבלנו עם הקדשתה האישית, ובהקדשה מובע הכל. חבריה פה, בבית, קראו את ספריה וסיפוריה, והיו ששאלוני: 'איך הרגשת להיחשף בידי בתכם, קבל עם ועדה, ואתה גיבור מוסווה של הסיפור?' – עניתי בשלוות נפש: 'אני גאה על כתיבתה, אני מודה לה...'. רזיה ואנוכי אנשים מבוגרים, כך חינוכנו והתחנכנו. אני מודה לך על שהיה לך הצורך והאומץ לבטא בכתיבה ביוגרפית את מצוקותייך החבויות. דרך כתיבתך זאת למדתי בכאב שלך להבין את שגיאות התנהגותי האנושית. למדתי על עצמי... שנינו ידידים גלויים פנים ולב לאורך כל הדרך. גם אמא הטובה כך הבינה וקיבלה את דברייך. פגישותינו תמיד, פנים-אל-פנים ובטלפון, הן מתוך חדווה, המאפשרת תמיד לשוחח בגלוי על כל נושא בידדות של מבוגרים".

ורזיה, על הקשר עם אביה:

"למרות שאבא מעיד על עצמו – ועלינו – שלא היה לו זמן להיות איתנו, קשה להסביר איך בכל זאת הדברים עברו למרות המגע המצומצם. כי הנה בשבילי התנ"ך הוא פיסגת הספרות. הכל כבר נאמר בו... אני יודעת שהספר האהוב על אבא הוא ספר איוב, ומשום מה זה גם הספר האהוב עלי, עד שמצאתי את עצמי חושבת ואפילו נושמת לפי המשקל של הפסוק: 'אדם ילוד אשה. קצר ימים ושבע רוגז. כציץ יצא ויבול, יברח כצל ולא יעמוד'. אני זוכרת, למשל, שעד כדי כך התרשמנו מדמותו של גדעון שבספר שופטים, שכל שלולית שהיתה נקרת בדרכו של אחי הוא היה מתאמן עליה בליקוק, כדי בבוא היום להיות ראוי ללוחמו של גדעון.

"מאז היכרתי לראשונה צורת אות, אני זוכרת את שני גליונות הקלף שמשני צידי שולחן העבודה של אבא, כמו טפטים שמחזיקים את קירות לבו: מצד אחד היה תלוי הפתגם הסיני, ומהצד השני – השיר של חיים גורי 'ולא היה לי זמן'..."

אל הנכדים שבגרו הוא פונה, בברכות לאירועי חייהם או במכתבים, באהבה ובכבוד:

"למורן נכדתנו, בת כ"ה אביבים... אנו מכירים את רצינותך, נחישותך וצמידותך למטרה. את תגיע לסוף המסלול עם תעודת תואר בידייך!... מורן יקירתנו, אנחנו מאמינים בך ואוהבים אותך. יש לך **משפחה** חובקת..."

הוא לא פסח על אף יום-הולדת. לאירועי בר-המצווה שלהם, ואחר כך – לכלולותיהם, כתב ברכות גדושות אהבה, ואף פעם לא שכח לשבץ פסוק לעניין, להאציל על האירוע הפרטי-משפחתי קרינה של תרבות ומסורת.

למסיבת הכלולות של נכדתו **יפעת** עם בח"ל **אמיר** הוא כתב (לאחר הרבה ציוני תאריכים ואיזכורי עבר): "...שאהבתכם זה לזה תישמר לאורך שנים וטעמה יחזק כיין הטוב והמשומר, שאהבתכם לאדמת ארץ ישראל תהיה בלתי-מותנית אף פעם, כי שניכם נולדתם על אדמת ישראל העצמאית ואתם מחוברים ביניכם כאדם לאדמה, באהבתכם לאדם היהודי ולאדם באשר הוא אדם".

התרגשות רבה פקדה אותו ואת ברוריה עם היוולד הנינה הראשונה, **יובל** (נכדתם הראשונה של **חגי ושולה**). כדרכם, הם חוגגים את האירוע (הנדיר, עדיין, בבית השיטה כולה) בביתם, עם חברים ובני המשפחה. אריה מרים כוס, מברך, מנתח – ראשית דבר – את מקורות השם יובל ואת משמעויותיו, וכן את עץ-היוחסין של התינוקת על כל ענפיו, וגם חוזר ומעלה נשכחות מתולדות חייהם. ברכתו כוללת, כתמיד, עיקריה של תפישת עולם ("זכור מי הוריך, מה ירושתך הרוחנית-אמונית, מה תעודת הזהות שלך") ומסתיימת באמירה הכורכת יחד אקטואליה ומשפחה ("ובא השלום האזורי באזורנו, למען נכדינו ונינינו. למען יוכלו האמהות והסבתות לישון במנוחה, בלי הולם-לב, ולשמוח בחלקן").
... אריה, כמו אריה – ועד הסוף.

אבל עיניו היו פקוחות לראות את התמורות שחלו בחברה הקיבוצית, את ההשפעות שחדרו אל החצר הקיבוצית, פעלו עליה ופוררו את השלמות, שאליה שאף. למזלו, היו ילדיו ונכדיו סביבו בקיבוץ, כל חייו. רק לאחר מותו התפרדה גם משפחתו-שלו. אבל הוא ראה בהתפזרותן של משפחות אחרות, ראה את קוצר-ידה של החברה הקיבוצית לתת מענה למגמות החדשות שהשתררו גם בחצר הקיבוצית, ולבו כאב.

בראיון ל"שיטים" (כ"ה בתשרי תשמ"ו) הוא אומר:
"... אם כ-50% מן הבנים, כולל ילדי חוץ, מצטרפים אלינו – זהו הישג גדול. לא איכפת לי שאדם יבחר לעצמו את דרך-חייו ע"פ השקפותיו האישיות, אם בקיבוץ אחר, במושב, בעיר. אך לעזוב את הארץ, לעזוב את המולדת, את השורשים – בן כזה פסול בעיני מלהתייחס אליו. **אני לא יכול להשלים עם זה! זה קורע לי את הנשמה...** אינני בטוח שאלה שימשיכו לחיות עמנו ימשיכו בדרכנו האידאולוגית, חלק גדול מהנשארים יישאר כי נוח לו, מתוך הרגל חיים... אני לא נביא, אך אין ספק שבעוד 20 שנה הקיבוץ ילבש צורה אחרת לגמרי. אולי יקראו לו 'קיבוץ', אך זה לא יהיה קיבוץ במובן של דרך-חיים. על הקיבוץ חלו שינויים רבים והשפעות גדולות של הסביבה, אך יחד עם שינויים אלה הלכו לאיבוד בדרך גם **העקרונות והערכים**".

בצל הסוף, הנשקף כבר

באוקטובר 1996, עם תום חגי תשרי, הוא מברך את "חברי-לגיל, איתם בניתי קיבוץ זה" בשיר (בעקבות אלי נצר):

אמר הבנאי: בניתי בית, כל גופו ליטפתי
קומתו רוממתי, יש בו גם רקיע
חלונות בו שניים: אחד לעמק והשני להר,
בניתי בית, אני זקנתי -
הלוואי תיוותר בו נשמת הבנאי.

ובציטוט משל מרקוס אורליוס:

ברכתי לכל אחד, בכל גיל:
כל עוד אתה חי –
כל עוד אפשרי הדבר,

השתדל להיות איש טוב.

יובל ה-80 לחייו של א.ב.ג. נחגג, כנזכר, יחד עם חנוכת "מכון שיטים", שמו החדש במעונו החדש של ארכיון החגים. לכאורה, זכה וראה בהתגשמות עיקר חלומו: הכרה ציבורית-ממלכתית בערך מפעלו, אימוץ חזונו אל לב החברה שבה חי, וכל זאת – בקיבוצו-שלו.

אבל מי כאריה היטיב לדעת, שהכרה ציבורית היא בעיקרה חותמת-מאשרת למפעל העומד כבר על תילו, וקירות המכון – משופצים ויציבים ככל שיהיו – אינם ערובה לרוח שתכוון את מהלכיו ותאיץ את פעילותו ויוזמותיו. יוזמות היו לו בשפע, אבל הוא היה מודע לגילו, והבין שהגיעה העת לצפות מראשית – אחרית. צוות המכון הורחב, ובוג'ה, ידידו ושותפו-לדרך מזה שנים, מונה למנהל-המכון בפועל.

יותר מכל, היה אריה אסיר-תודה על שניתן לו להמשיך בפועלו גם לעת זיקנה: המכון נשאר בבית השיטה. לכאן היו מגיעים כל הנזקקים לעצותיו והדרכתו, מכאן ניהל את קשריו הרבים עם מוסדות ועם יחידים – אם פנים-אל-פנים ואם באמצעות הדואר. מכתבים לאין-ספור – ממנו ואליהו – גודשים את תיקי ארכיונו האישי. מעטים בהם הוויכוחים. רובם – דברי תודה לעזרה שהושיט לכל מבקשה, והרבה הערכה והוקרה לאישיותו ולפועלו.

את צריף הארכיון המקורי, הסמוך לדירתו, שמר כחדר-עבודתו האמיתי. כאן ישב אצל שולחנו מבוקר עד ערב. כאן גם נאספו ניירותיו האישיים – ארכיון רב-חומר כשלעצמו, הכולל את רשימותיו, מכתביו, תקצירי נאומיו, עלוני "שיטים" שבהם התפרסמו הרהוריו ותגובותיו, וכן חומר רב שמצא בו עניין. הוא אהב מאד לקרוא שירה, והיה מצלם לעצמו שירים שדיברו אליו אישית, או ביטאו היטב את הלכי רוחו ורגשותיו.

משפחתו היתה סביבו. **ברוריה**, רעייתו, שחייה התאזנו: היא מצאה לעצמה את ייעודה, ושימשה כספרית וקוסמטיקאית ראשונה בקיבוץ. התמחותה במקצועה היקנתה לה עצמאות ובטחון, מה שסייע כנראה ליכולתה להשלים עם היעדרויותיו הממושכות של אריה, ולהשתקעותו המוחלטת בענייניו ובפעילותו. מכתבים שנשתמרו מעידים, כי בתקופה זו בחייהם לא חששה גם להביע דיעה, ואף נקטה עמדה לגבי החלטותיו ומעשיו.

חגי ורזיה בגרו, התחתנו והולידו ילדים. כל עוד חי אריה חיו כולם בקיבוץ, ונוכחותם מילאה גם את חייה של ברוריה.

חברים קרובים, לעומת זה, היו לו רק מעטים. לא רבים יכלו לקבל בסובלנות את הביקורתיות שלא טרח לאפק, את חריפות הביטוי שאיפיינה אותו ולא התרככה גם עם השנים, את הפאתוס והלהט שבהם הביע את עמדותיו ודעותיו, ובערוב ימיו – את הפסימיות העמוקה של ראייתו את עתיד הקיבוץ והתנועה הקיבוצית. בני דורו – אלה שעמם הגיע מתנועת הנוער להגשמה, שכתף-אל-כתף עמו בנו את הקיבוץ – הלכו והתמעטו, והדור הצעיר שניהל כעת את ענייני המשק והחברה דיבר בשפה אחרת, שהוא סירב לסגל לעצמו, ובשם ערכים אחרים, שהיו זרים לו. רוב בני-שיחו בשנותיו האחרונות היו ידידים שרכש לו במהלך חייו ופעילותו, וכמעט אף אחד מהם לא חי בבית השיטה.

במכתב אל **רן גולן**, ממשמר העמק, שהיה אז שליח בניו יורק (שמחת תורה, תשמ"ה), הוא כותב: "מכתב ממך עושה לי חגיגה זוטא, כמו שיר טוב ומוכן. בנתי לרוחך ... אני מכיר את תחושת ה'זרות' להיות בבית-כנסת בשבת – אבל אני גם מודע לחובה להיות שם. שם בית ישראל, אותו נשלחתי לשרת, ולכן עלי לשחק בכללי המשחק שלהם..."

"ידידי **קובה דורון** נפטר ... האופטימיות שלו, נפשו המחייכת, יצירתיותו הבלתי-פוסקת ... הוא יחסר גם לי אישית..."

"אני ממשיך בשלי... מוזר שאף הוצאת ספרים תנועתית, לא ספריית פועלים ולא זו של הקבה"מ ולא המרכז לתרבות של ההסתדרות - היתה להם סיבה לחשוב על הדפסת ה'ילקוטים', בהוצאה אל הקורא העירוני, עבור ציבור המורים וההורים העירוני-פועלי, ודווקא בעת סחף של ערכים לאומיים וחינוכיים.

"אני חש ששעון-החול אוזל ויש לי עוד חובות לסיים... יש לי הרגשה שאני מחבר רקוויאם לחג הקיבוצי. מה שעבר בחודש תשרי בקיבוץ – מזה לא יצמח חג בקיבוץ ולא גיבוש מסורת חג. אנו בדקדנס, בהתנוונות החג, בחוסר יחס, בעייפות, בשובע. החג אינו חסר, ולא חשוב אם החג מתקיים או נמרח. העיקר שתהיה ארוחת ערב טובה וטלוויזיה צבעונית בחדר.

"הנה נפתח הסרתב"ק... מה נשתנה? האם יש לנו פעילי תרבות וחג? לא! רשומים 75 חברים מתוך 270 קיבוצים. שטויות! מי צריך תרבות ומי צריך חגים?..."

דברים כאלה הירשה לעצמו לכתוב אל מי שראה בו שותף לתכניות ולאכזבות גם יחד. מכתב אחר לגמרי הוא שולח "לידידנו בישראל ובארצות הברית" – מעין "ביולטין" שנתי, שבו הוא מציג את השקפותיו על הנעשה בישראל, ואחר כך מדווח על משפחתו ועל עיסוקיו (ספטמבר 1996):
"... יש לי סיבה עמוקה לסיפוק. חגגנו את יום הולדת ה-80. ארכיון החגים, שממוקם בקיבוץ, הועבר והורחב מאד... רבים המבקרים מהחוץ: מורים, סטודנטים שצריכים להגיש עבודות סמינריות... אני מתבקש להרצות בקורסים וסמינרים למורים... אנו מבוקשים להרצות בפני קצינות וחיילות-מורות... אני ממשיך לחיות בעולם של חובות והתחייבויות... לא הפחתתי באורך יום-העבודה. אני שמח על כך! למדתי מהנסיון, שגוף האדם ומוחו הם בטרייה: ככל שאתה משתמש בה יותר – היא מתמלאת יותר.
"אני שמח לציין ששותפתי-לחיים כבר 55 שנים הסתגלה לאורח-חיים זה ומשתפת פעולה. אני חייב לברוריה רעייתי הרבה הערכה ותודה: אילולא היא על ידי ואיתי – הייתי מזמן ז"ל, שוכן עפר. ואכן, טובים השניים מן האחד!"

"בני הבכור חגי ממשיך לעסוק בטכנולוגיות משרדיות והמציא את ה'חכמולוג' לשימוש החברים, והמצאה זו מתפשטת גם בין חברות שונות בישראל. בתי רזיה ממשיכה לעבוד כעורכת כתבי-יד בהוצאת הספרים של הקבה"מ ושבעת רצון בחלקה. הנכדים כולם סיימו את ביה"ס הקיבוצי, גם את האוניברסיטאות. ואפילו הבכורה התחתנה עם בן בית-השיטה ויש לנו נינה ראשונה, במזל טוב".

אכן, "ספירת מלאי" מבורכת. נראה כי היתה בו תחושת "עת לסיכום", והוא מוסיף ואומר:
"... לא היה לי אפילו יום אחד ריק או משעמם. למדתי שהדבר היקר ביותר שיש לאדם הוא הזמן ומה שהוא עושה בו. תמיד הייתי במיצעד החובות והאתגרים. אולי התנהגות זו היא ששמרה על רעננות הרוח והגוף. ברוריה היא ששמרה על צעירותי בזיקנתי.
"... מצפוני החי אינו מרשה לי להתעלם ולהתנכר מהקביעה הבאה: מירב שנותי השקעתי בחינוך היהודי ובמקורות ובהשרשת חגי ישראל. אני מצוי בתוך המציאות החינוכית של הקיבוץ כתנועה, ושל החברה הישראלית. ואני קובע בשברון-לב: אנחנו נכשלנו בהעברת מסרים יהודיים וציוניים מחייבים. נכשלנו בעיצוב זהותנו היהודית באופן נורמטיבי, כמושגי ערך וכאורח-חיים. זהו גם כשלוני האישי שלי".

בח' חשוון תשנ"ז (אוקטובר 1996) הוא כותב לידידו **אלי ברמן**:
"... נושא זה [התאבדות במקרה של מחלה סופנית רבת סבל] מעסיק אותי מאד, כי אני רואה את חבריי-לגיל וזוכר את אלה שחיו בחרפה מנוולת בחדרים הסיעודיים של קיבוצנו, תוך חיי גסיסה (גם אם זכו לטיפול צמוד 24 שעות ביממה, עם אחות ורופא), אבל כך רואים אותם בניהם ונכדיהם וזה הזכרון שיישאר בזכרונם לתמיד.
"אני אישית איני מוכן לראות עצמי [נאלץ] לבלות שארית חיי האומללים והעקרים בחדר סיעודי בקיבוץ. אני לא אכנע למצב של חידלון, חוסר-אונים, לגסיסה מתמשכת - - אדם עיצב את חייו – הוא זכאי לעצב גם את מותו כמוצא של כבוד".

אבל א.ב.ג. לא הגיע לידי כך. המחלה שתקפה אותו בשנתו ה-82 היתה אלימה וקצרה.
ביום 9.5.98 הוא כותב **לצבי שוע**:
"- - אני עדיין מאושפז בבית-חולים עפולה. שחררוני לששי להיות עם המשפחה ולחזור ביום ראשון להיכון לניתוח חוזר של הפרוסטטה - -
"קשה לי בישיבה ליד השולחן או בכורסה... הרופאים עדיין לא נתנו דעתם על כך, ואני מתכוון להציג זאת בפניהם באופן דחוף ביום ראשון.
"אני מרגיש קוֹץ' – איני יכול לקרוא ולכתוב" –

ובכל זאת, בהמשך המכתב הוא מתייחס לשאלה שהציגו בפני **צבי וזכריה** – מחלוקת כלשהי בנושא ההגדה הקיבוצית החדשה – ופוסק:
"צבי וזכריה, אין לי עכשיו כוח פיזי לפתור הצעה זו. איני מסכים לה עקרונית! ברור לי שנצטרך ליוזם פגישה משולשת – מרובעת (עם **בוג'ה**), כאשר אחלים...
"צבי, אני חושב שאוזל כוחי - -

"איני יכול יותר. אני חוזר למיטתי...
"אני מפסיק בצער – אריה בן גוריון".

הפגישה המשולשת הזאת לא התקיימה. הוא לא הגיע למצב של איבוד כבודו, שממנו כה חשש. אבל הוא רצה מאד להמשיך. והפסיק בצער.

כמי שעמל רבות על עיצוב טקס הלווייה הקיבוצי, דמיין ודאי אריה לעצמו את טקס קבורתו שלו. הוא לא ראה עצמו פטור מלומר גם שם את דברו. במכתב-הפרידה שהשאיר אחריו פנה אל ה"ותיקים שבמרכזי התרבות והחגים בתנועה הקיבוצית, שנאספו כאן", ואל "ידידי, חברי, עמיתי, מורי ורבי אברהם אדרת", בדברים שוודאי ראה בהם מעין צוואה. הוא ביקש שלא יוותרו על "החג שהוא הגג המאחד את העדה כולה", שימשיכו יחד "בעריכת ילקוטי החגים" כפי שעשו זאת הוא ועמיתו הוותיק מגעש, צבי שוע, ובירך את אברהם אדרת שיזכה הוא "להדליק את שבעת נרותיה כסמל מדינת ישראל". בטון מינורי מאד נפרד מחבריו לקיבוץ: "אני מבקש מחילה מכל חבר שפגעתי בו בתום-לב... בית הקברות המטופח של בית השיטה הוא המקום הנעים והראוי להמשיך את שיחות הרוח המשמעות עם החברים..."

ולא מפני שאין מקום אחר לשיחות כאלה, אלא כנראה מפני שבני השיח כבר שוכנים שם. מרעייתו הוא נפרד:

"אני מחכה לך כאן. הרי נדרנו נדר: יחד כאן.
עכשיו יש פנאי [להיות] איתך. נחזיק ידיים".

ומסיים: "שלום לכולכם. נעים היה לחיות איתכם. היה כדאי!" – ביטוי מאופק ביותר יחסית לסגנונו הרגיל.

א.ב.ג. נפטר במוצ"ש, 6.6.1998, והוא בן 82 שנה. דבר מותו פורסם בכלי התקשורת, והעיתונים הקדישו לו דברי הספד ותיאורי פרשת חיו. בלווייתו ספדו לו בנו חגי, בתו רזיה, נכדתו מירב, בנימין יוגב (בוג'ה), מוקי צור, רני שגיא (בשם שר החינוך והתרבות הרב יצחק לוי), ונקראו ה"קדיש" ופרקים מספר תהילים. ארכיון החגים הבין-קיבוצי, חטיבה לעצמה ב"מכון שיטים", נקרא על שמו. אחת לשנה מעניקה המועצה האיזורית גלבוע פרס על שמו למפעל תרבות ועשייה קהילתית במסגרת המועצה.